

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ СПРИЙНЯТТЯ НАДЗВИЧАЙНИХ СИТУАЦІЙ ЯК ОСНОВА ЕФЕКТИВНОСТІ ДІЯЛЬНОСТІ ПРІНЧОРЯТУВАЛЬНИКІВ

Здійснено стислий огляд теоретичних і методологічних основ вивчення психологічних особливостей надзвичайних ситуацій, розглянуто специфіку діяльності гірничорятувальників.

Ключові слова: *надзвичайні ситуації, професійна діяльність гірничорятувальників, критичні стани, сприйняття ситуації.*

Постановка проблеми. Збільшення кількості надзвичайних ситуацій (НС), небезпечних природних явищ, аварій і катастроф, тяжкість їх наслідків становлять серйозну загрозу для безпеки і окремої людини, і суспільства, навколишнього середовища в цілому.

Однією з найнебезпечніших галузей людської діяльності була й залишається в багатьох країнах, в тому числі в Україні, гірнича справа. Тому що, незважаючи на застосування сучасних технологій дегазації та попередження викидів газу, постійно зростає кількість аварій на шахтах. Фахівцям, які спрямовуються в зони НС для їх ліквідації, потрібно уміти миттєво оцінювати рівень небезпеки ситуації, приймати швидкі та адекватні рішення в постійно мінливих умовах, які небезпечні для життя рятувальників.

З уваги на аналіз дій рятувальників в екстремальних ситуаціях психологічна напруженість, що виникає, небезпека для життя, яка спричиняється різними умовами, невизначеність обстановки в НС, дефіцит часу на вибір і виконання успішних дій – все це негативно впливає на ефективність виконання бойових завдань. У зв'язку з цим вивчення психологічних аспектів сприйняття НС гірничорятувальниками актуальне, тому що воно пов'язане з оцінкою, передбаченням та оптимізацією психічних станів і поведінки людини в цих ситуаціях, що супроводжують діяльність фахівця екстремальної професії.

Стан дослідження. За аналізу наукових праць можна відзначити, що людина в екстремальних, надзвичайних ситуаціях стала предметом дослідження порівняно недавно. Початок досліджень впливу життєвих ситуацій на поведінку людини можна віднести до 20-х років ХХ століття (М. Аргайл, К. Левін, С. Квін, Л. Магнуссон, В. Мішель, Г. Оллпорт, В.М. Вороніна, В.М. Князєв і т.д.) [3].

Уперше про «сильні», значущі, критичні ситуації заговорили психологи К. Джекінс, Ф.Є. Василюк, В.М. Мясіщев, які вважали, що екстремальність ситуації залежить від об'єктивних подій і визначається екстремальністю вимог до адаптивних можливостей людини [2]. Представники теорії психологічного стресу М.Горовіц, Л.О. Китаїв-Смик, Р. Лазарус та ін. вважають, що реагування на несприятливі фактори середовища залежить від сприйняття їх особистістю як стресових [4].

Негативні психічні стани, що виникають у фахівців різних категорій, вивчали Ю.О. Олександровський, Б.М. Коган, М.Ш. Магомет-Емінов, Ю.Б. Максименко, В.О. Моляко та ін.; різних аспектів проблеми надійності професійної діяльності фахівця в системі МНС – Л.О. Гонтаренко, О.О. Назаров, Ю.О. Приходько, В.П. Садковський, О.В. Тимченко та ін. [6; 7]. Психологічні особливості сприйняття надзвичайних ситуацій як основи ефективності діяльності гірничорядувальників ще не були предметом спеціального теоретичного та емпіричного вивчення.

Метою статті є теоретичний аналіз проблеми вивчення психологічних особливостей сприйняття надзвичайних ситуацій, а також виділення факторів сприйняття НС, які впливають на ефективність діяльності гірничорядувальників.

Виклад основних положень. У сучасних умовах розвитку українського суспільства спостерігається тенденція зростання екстремальних ситуацій, які впливають не тільки на життєдіяльність громадян, але й на професійну діяльність фахівців ризиконебезпечних професій. Це слугувало збільшенню кількості досліджень у галузі екстремальної психології. Загальні теоретичні підходи розробляються В.І. Лебедевим [1]. Психологію діяльності в екстремальних ситуаціях вивчає О.В. Тимченко, О.О. Устинов [8]. Вплив екстремальних умов на психіку людини досліджує Ц.П. Короленко [6].

На думку О.С. Розумовського, екстремальні ситуації аномальні (незвичайні), а нормальні (звичайні) – не екстремальні. Це дозволяє оцінити різноманітні норми діяльності, очікувані результати діяльності. В.Л. Марищук розглядає природу екстремальності з позиції еволюційного розвитку життя на землі, в ході якого для людини виникли певні умови проживання. Оптимальні умови характеризуються таким діапазоном інтенсивності й тривалості впливу факторів середовища, що є доволі сприятливим для проживання та трудової діяльності, а умови, що виходять за «діапазон оптимальних», науковець називає екстремальними [4].

В.І. Розов вважає на те, що екстремальні (надзвичайні) умови, ситуації об'єктивно містять різні фактори (причини, сили, особливос-

ті), які психологічно впливають на громадян і працівників ризиконебезпечних професій. Він виділяє 2 групи таких факторів:

- екстремальні морально-психологічні;
- екстремальні професійно-психологічні [6].

Р.І. Мокашанцев і А.В. Мокашанцева під надзвичайною ситуацією розуміють зміни, незвичайні і незвичні умови існування людини, до яких її психофізіологічна організація не готова. Вони виділяють декілька підходів до визначення типів надзвичайних ситуацій [4]:

- за масштабом сфери дії;
- за динамікою та часом ліквідації наслідків;
- за видами завданої шкоди;
- за джерелом виникнення.

Кожен із наведених типів екстремальних ситуацій відрізняється своїми психологічними особливостями і причинами виникнення, розвитку, сприйняття, і вирішення.

Вважаємо, що надзвичайна ситуація – це ситуація, яка характеризується конкретною взаємодією зовнішніх і внутрішніх факторів, що впливають на здібність особистості впоратися з нею. Оскільки основними складовими елементами такої ситуації є так звані зовнішні і внутрішні фактори, котрі впливають на сприйняття НС, то необхідно уточнити їх розуміння, оскільки вони не є тотожними, хоча і можуть бути взаємодетерміновані [2].

Зовнішній фактор виступає об'єктивним, тобто незалежним від людини, який визначається ситуацією і характеризується такими змінними:

- обмеженим терміном вирішення ситуації;
- зовнішніми обставинами, які визначаються занадто складними для їх вирішення, що характеризуються неможливістю чи небажанням протистояти і боротися з ними (не передбаченими наперед);
- ризиком для здоров'я, а в деяких умовах і для життя людини;
- небажанням середовища розуміти людину;
- зміною ситуації, тобто виникнення нових проблем за наявності старих, швидкою зміною обставин і в деяких випадках неможливістю швидкої зміни процесу діяльності.

Розглянуті складові зовнішнього фактора не є безумовно вичерпаними і достатніми, а лише типові для складних ситуацій, бо кожна ситуація неповторна (хоча і має спільні ознаки з іншими). Однак, на думку О.П. Макаревича, головним чинником є внутрішній, оскільки він уособлює конкретний стан і можливості особистості, що впливають на ефективність діяльності фахівців ризиконебезпечних професій [2].

Внутрішній фактор розглядається на двох рівнях: психологічному та соціально-психологічному.

1. Психологічний рівень характеризується такими змінними:

- усвідомленням власного безсилля щось змінити для подолання складної ситуації;
- усвідомленням ризику для власного здоров'я, тобто кардинальних змін;
- невизначеністю ситуації для людини, яка висуває проблему пошуку найкращого рішення;
- боротьбою мотивів між «хочу і можу» і «хочу і можливо».

Конкретне співвідношення власних бажань і можливостей призводить до дисонансу, який перешкоджає ефективним діям людини;

- боротьбою з «собою» (невпевненість у власних силах і можливостях);

– усвідомленням перебування в стресовій ситуації (перша зустріч із проблемою; складно зважитися зробити перший крок; розгубленість за виникнення непередбачуваних обставин тощо);

– психічним перенапруженням, усвідомлення власної тривожності, необхідністю подолання ситуації, а також складністю адаптації;

– психічними станами (їх динамікою), невпевненістю в собі, психічною неготовністю до подолання ситуації, виявом емоцій, почуттів, усвідомленням проблеми «існування смерті», концентрацією зусиль.

2. Соціально-психологічний рівень характеризується такими змінними:

– сприйняттям і переробкою великого обсягу інформації. Ця змінна є психологічною і соціально-психологічною, бо інформація надходить із оточення і може бути і корисною, і шкідливою, викликає відповідні дії людини;

– нерозумінням вимог середовища;

– недостатністю необхідної інформації для розуміння ситуації і орієнтації в ній;

– наявністю певного досвіду у людини в подоланні складної ситуації;

– усвідомленням зробленого і відповідальністю за кінцевий результат;

– певною обмеженістю можливостей (інтелектуальних, фізичних, емоційних, функціональних) і способів (інструментів, пристосовань, машин і т. д.);

– власною здатністю швидкого прийняття рішень (у короткі терміни прийняття єдиного правильного рішення).

Отже, це дає підставу вважати, що основна роль у виникненні загрози належить не стільки об'єктивної небезпеки і об'єктивним можливостям протистояти цій небезпеці, скільки тому, як людина сприймає ситуацію, оцінює свої можливості, тобто суб'єктивному чиннику.

Нині збільшується кількість підприємств, які працюють в екстремальних умовах, і одним із найнебезпечніших напрямів є гірнична справа. Гірничі підприємства відрізняються наявністю небезпечних і шкідливих факторів, що загрожують здоров'ю та життю людей. Серед гірничих підприємств найбільша кількість нещасних випадків припадає на вугільну галузь, особливо на вугільні шахти. Найбільш поширеними на вугільних шахтах, де фіксується основна кількість аварій, є вибухи пального газу та вугільного пилу, пожежі від самозаймання вугілля і від зовнішніх джерел тепла, обвалення гірських порід, раптові викиди гірських порід і газу, гірські удари, прориви в діючі гірничі виробки води і пульпи. Сучасний стан розвитку суспільства характеризується збільшенням кількості травматизму в регіонах гірничодобувної промисловості України [5].

Сьогодні в Україні, зокрема на Донбасі, тривають роботи з технічного переозброєння шахт, забезпечується гарантований рівень безпеки шахтарів, посилюється протипожежна безпека шахт. Низку цих проблем на шахті вирішує Державна воєнізована гірничорятувальна служба України.

Державна воєнізована гірничорятувальна служба України (ДВГРС) – це організація воєнізованого типу, основним завданням якої є виконання робіт із рятування людей, з якими трапилися аварії в шахтах, з гасіння підземних пожеж, із ліквідації наслідків вибухів, раптових викидів вугілля і газу, виконання інших спеціальних і технічних робіт, пов'язаних із використанням засобів захисту органів дихання і спеціального спорядження на обслуговуваних підприємствах [5].

Гірничорятувальники ліквідують усі види аварій у вугільних шахтах, надають допомогу постраждалим гірникам. Виконання гірничорятувальних робіт протікає в надзвичайно важких, небезпечних для життя умовах. Роботи майже завжди виконуються в непридатній для дихання атмосфері в ізолюючих регенеративних кисневих респіраторах, що супроводжується:

- тривалим вдиханням кисню в концентраціях 80–90%;
- додатковим опором диханню – 100–300 Па;
- несприятливим температурно-вологісним режимом у дихальній системі респіратора з 100% вологістю вдихуваного повітря і з його температурою 39–42°C;
- періодичним вдиханням великих кількостей вуглекислоти (1–1,5%) за неповного її поглинання в регенеративному патроні;
- додатковою масою апарату (12–14 кг), що носить постійно [3].

Оскільки діяльність гірничорятувальників відбувається в екстремальних умовах і за ступенем тяжкості і напруженості входить до шос-

тої категорії, то важливо, щоб рятувальники могли адекватно сприймати і оцінювати НС для її швидкої ліквідації з найменшими втратами.

Як ми зазначали, є кілька видів НС. Кожна з них має свої характерні особливості, що визначає конкретний перелік заходів, який необхідно виконати рятувальникам з метою забезпечення безпеки. Визначено загальний порядок дій у разі виникнення надзвичайної ситуації, який охоплює заходи, що проводяться і завчасно, і безпосередньо за виникнення екстремальної, надзвичайної ситуації [5].

Попередньо, до виникнення надзвичайної ситуації, проводяться:

- прогнозування НС, можливих на цій території, а також оцінка масштабів їх проявів;

- заходи, спрямовані на зниження втрат від виникнення НС;

- планування дій, які здійснюватимуться за виникнення НС;

- підготовка сил і засобів для реагування на НС; створення матеріальних резервів, які можуть знадобитися в НС; навчання населення, а також особового складу ЗС правилам поведінки у НС.

За безпосередньої загрози або виникнення НС здійснюються такі заходи:

- термінове оповіщення органів управління НС, аварійно-рятувальних формувань і населення про наближення або виникнення НС, інформування населення про заходи захисту;

- уточнення сформованої обстановки з метою коригування існуючого плану дій;

- приведення в стан готовності наявних сил і їх подальше переміщення в район НС;

- проведення комплексу робіт із ліквідації НС і їх наслідків.

Отже, аналіз робіт, присвячених вивченню специфіки діяльності гірничорятувальників, дозволив нам виокремити такі елементи в їх діяльності, які впливають на сприйняття надзвичайної ситуації:

- 1) адекватна оцінка надзвичайної ситуації дозволить гірничорятувальникам визначити проблему, ідентифікувати альтернативи для її усунення і відібрати найкращий варіант;

- 2) необхідність прийняття рішення в умовах дефіциту часу;

- 3) розроблення адекватної стратегії поведінки в екстремальній ситуації; тип реагування у надзвичайній ситуації, оскільки службова діяльність гірничорятувальників передбачає активність особистості, спрямовану на джерело небезпеки з метою її усунення;

- 4) успіх за проведення аварійно-рятувальних робіт залежить від того, як ефективно виконують свої обов'язки всі члени колективу, тобто від злагодженості та спрацьованості або вмінні працювати в колективі;

- 5) розуміння емоційного стану іншої людини;

б) режим тривожного очікування сигналу на виїзд, тобто постійна готовність до «бойових» дій.

Висновки. Аналіз результатів наукових досліджень з питання діяльності особистості в надзвичайних умовах дає можливість стверджувати, що зацікавленість цією проблемою доволі велика. Однак є лише одиничні дослідження, предметом яких є вивчення адекватних методів прогнозування, сприйняття, оцінки та психологічного аналізу надзвичайних ситуацій фахівцями гірничорятувальної служби. Незважаючи на актуальність цієї проблеми, особливо для силових міністерств і відомств держави, вона залишається ще недостатньо теоретично і методично розробленою.

Ми виділили елементи діяльності гірничорятувальників, які впливають на сприйняття ними надзвичайної ситуації, що сприятиме ефективності виконання ними професійної діяльності.

1. Лебедев В.И. Личность в экстремальных условиях / В.И. Лебедев. – М.: Политиздат, 1989. – 304 с.

2. Макаревич О.П. Психология регуляции поведения личности у складних ситуаціях: монографія / О.П. Макаревич – К.: Оріяні, 2001. – 223 с.

3. Малкина-Пых И.Г. Экстремальные ситуации / И.Г. Малкина-Пых. – М.: Изд-во Эксмо, 2005. – 960 с.

4. Осухова Н.Г. Психологическая помощь в трудных и экстремальных ситуациях: учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / Н.Г. Осухова. – 2-е изд., испр. – М.: Академия, 2007. – 288 с.

5. Портола В.А. Безопасность ведения горных работ и горноспасательное дело: учебное пособие / В.А. Портола, П.В. Бурков, В.М. Гришагин, В.Я. Фарберов. – Томск: Изд-во Томского политехнического университета, 2008. – 201 с.

6. Розов В.И. Психологическое обеспечение деятельности в экстремальных ситуациях / В.И. Розов // Социальная психология. – 2007. – № 4 (24). – С. 174–188.

7. Тімченко О.В. Естремальна психологія / О.В. Тімченко – К.: Август-Трейд, 2007. – 502 с.

8. Тімченко О.В. Психологічне забезпечення відновного періоду діяльності підрозділів особливого ризику / О.В. Тімченко // Вісник Харківського університету. – 2000. – № 483. – С. 159–162.

Данилова С.В. Психологические особенности восприятия чрезвычайных ситуаций как основа эффективности деятельности горноспасателей

Статья содержит краткий обзор теоретических и методологических основ изучения психологических особенностей чрезвычайных ситуаций, рассматривает специфику деятельности горноспасателей.

Ключевые слова: *чрезвычайные ситуации, профессиональная деятельность горноспасателя, критические состояния, восприятие ситуации.*

Danylova S.V. The Psychological Features of Emergencies Perception as Bases of Rescuers Activity Effectiveness.

The article provides a brief overview of the theoretical and methodological bases of psychological features of emergencies study, the peculiarity of the rescuers activity is examined.

Key words: *emergencies, rescuers professional activity, critical conditions, situation perception.*

УДК 159.9

Н.І. Жигайло

**РОЛЬ КЕРІВНИКА У ФОРМУВАННІ
СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОГО КЛІМАТУ
В КОЛЕКТИВІ**

Висвітлено особливості діяльності керівника щодо покращення та оптимізації соціально-психологічного клімату в колективі. Запропоновано методику вивчення психологічного клімату колективу. Подано результати психологічного дослідження соціально-психологічного клімату в колективі.

Ключові слова: *соціально-психологічний клімат, керівник, імідж, стилі керівництва, продуктивність, ефективність.*

Постановка проблеми. Психологічну атмосферу колективу визначає соціальна мета діяльності колективу, ціннісно-орієнтаційна єдність групи, почуття колективної й особистої відповідальності, взаємозалежності членів групи, що ведуть до об'єднання особистих інтересів із суспільними. Однак виробничий колектив поєднує людей не тільки на основі загальної мети й у загальній праці, але й на основі організації спільної діяльності. Саме тут важлива роль керівника, вміння правильно сформулювати соціально-психологічний клімат у колективі. На внутрішню структуру групи впливають і внутрішні умови, до яких зокрема входить стиль керівництва, імідж, основні аспекти діяльності, манера поведінки керівника.

Стан дослідження. Аналіз публікацій з обраної теми засвідчує необхідність усебічного вивчення такого феномена, як соціально-психологічний клімат у колективі, який сприятиме підвищенню продуктивності та ефективності праці його членів. Теоретичною та методологічною основою статті стали праці українських і зарубіжних практиків у сфері дослідження соціально-психологічного клімату в колективі, зокрема роботи В.С. Лозниця, Р.Х. Шакурова, В.Н. Шубкіна, Г.В. Щокіна, Дж. Морено та багатьох інших.